

Tarihten Günümüze Rusya ve Fransa'nın Türk Dünyasına Karşı Ermeni Hamiligi

Elnur İsmayılov*

Özet

18. yüzyıldan itibaren Büyük Hayastan kurma peşinde olan Ermenilerin adım-adım gerçekleştirdikleri politikalar, hem Türkiye hem de Azerbaycan için son 200 yılda büyük facialara neden olmuştur. Ermenilerin bu politikaları, Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya'yı işgali ve Osmanlı ile savaşları zamanı önemli bir etken olmuş; daha sonra Hristiyan kimliği ile diğer Batılı devletlerin de Türk dünyasına karşı Ermeni hamiliğine odaklanmalarına neden olmuştur. Bu anlamda uluslararası hukuk prensiplerinin güçlüden yana bir tavır sergilemesi, Ermenilerin Türk dünyasında gerçekleştirdiği ve tarihi belgelerle ispatlanan katliam ve işgalleri göz ardı etmekte ve sahte belgeler üzerinde kendi emperyalist politikalarına bak kazandırmak ve Ermenileri mağdur göstermek için sahte soykırımlar uydurmaktadırlar. Makale Büyük Ermenistan projesinin gerçekleşmesi yolunda Hristiyan devletlerinin hamilik politikalarını anlatarak, günümüzde de Rusya'nın Ermenistan politikasının Petro vasiyetnamesine uygun şekilde devam ettiğini vurgulamaktadır.

Anabtar kelimeler: Ermeni Meselesi, Büyük Hayastan, Çar I. Petro'nun Vasiyetnamesi, Osmanlı, Ermeni Terörü

Abstract

The project of Great Hayastan, which is realized since the 18th century step by step by Armenians have been the main reasons that have led to the great tragic events in the history of Turkey and Azerbaijan in the last 200 years. The realization of this project was one of the important factors in the Russian Empire's Caucasus occupation as well as during the Russian-Ottoman Empires Wars; and later it has yielded to patronage of the Armenians under the Christian identity by the Western countries against the Turkish world. As such, international law principles, which are used as a tool by the strong powers, ignore the massacres and occupations of Armenians in the Turkish world, and also it forces the imperialist powers to attune ill-fated genocide illusions with aim to entitle for their imperialist policies in the beginning of 20th century in the Ottoman Empire territories. In this article, author tries to explain the Christian countries' Armenian patronage politics by arguing that Russia, as a main guardian of Armenia, still continues to realize its policy correspondingly to the Russian Czar Peter the Great's testament of the 18th century.

Keywords: Armenian Issue, Great Hayastan, Ottoman Empire, Armenian Terror, Testament of Peter the Great

Giriş

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni meselesi Türk dünyası için sorun olmaya başlamıştır. Özellikle, Azerbaycan ve Osmanlı'nın, daha sonra ise bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'nin uzun dönem karşılaştığı ortak sorunlarının önemli bir kısmı Ermeni meselesi ile bağlantılıdır. Hem Azerbaycan hem de Türkiye ile sınırı bulunan Ermenistan'ın hayal ettiği *Denizden-denize Büyük Ermenistan* stratejisini gerçekleştirmek yolunda uyguladığı politikalar, her üç devletin bulunduğu coğrafyayı politik, ekonomik ve kültü-

(*) Westphalia Wilhelms Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi Siyasal Bilimler Bölümü Doktora Öğrencisi /Almanya.

rel olarak sorunlu bölgeye dönüştürmüştür. İki millet arasında yaklaşık iki asırdır devam eden belirsizlikler ve Türk-Ermeni halklarının tarihin kanlı sayfalarında bir çok defa karşı-karşıya gelmeleri ülkeler arasında ilişkilere etkisini hâlâ sürdürmektedir.

Bahsi geçen stratejilerini uygulamak için başta Rusya olmak üzere birçok Batılı ülkenin desteğini alan mütecaviz Ermenistan, Azerbaycan ve Türkiye için büyük faciaların yaşanmasına neden olmuştur. Rus Çarı I. Petro'nun 18. yüzyıldan itibaren Kafkasya bölgesinde işgalleri sonrasında kendisinin kontrolünde olacak askeri ve siyasi güç oluşturma çabaları ile başlayan Ermeni göçü ve Ermeni Hristiyan devletinin kurulması bu faciaların başlangıç noktasıdır. Aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu üzerinde Batılı devletlerin emperyalist politikalarını gerçekleştirmek istemesi de Ermeni meselesinin ortaya çıkma nedenlerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Bu makalenin amacı; Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı uygulanan ve Ermeni sorunu olarak bilinen belanın tarihsel olarak nereden kaynaklandığına değinerek, günümüzde devam eden bu sorunun gündemde tutulmasında dış güçlerin rolünü incelemektir. Özellikle, Rusya ve Fransa'da öne çıkan Ermenistan hamiliğinin Türk dünyası ile ilişkilere nasıl etki ettiği ortaya konularak, günümüzde uluslararası hukuk ve uluslararası ilişkilerde mevcut sorunların bu bağlantıda değerlendirilmesine çalışılmaktadır. Makalenin son bölümünde Soğuk Savaş sonrasında bağımsızlığını kazanan Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan'la ilişkilerinde Rusya ve Fransa'nın etkisi ele alınarak, 20. yüzyıl başında olduğu gibi bu devletlerin günümüzde de Türk dünyasına karşı Ermenistan'a hamilik misyonunun oluşturduğu sorunlar ortaya konulmaktadır.

Rusya'nın Ermeni Hamiliği: Tarihsel Bakış

19. yüzyılın sonlarında Osmanlı-Rusya arasında gerçekleşen savaşlar sonucunda Os-

manlı'nın yenilgiye uğraması, Ermeni sorununun da Rusya'nın baskısıyla yasal bir statü kazanmasına neden oldu. Uğradığı yenilgiler sonucunda Ayastefanos antlaşması ve Berlin Antlaşması imzalamaya mecbur bırakılan Osmanlı devletinin parçalanması ve çöküşü de başlamış oldu. Bu başlangıç aynı zamanda Osmanlı'da Ermeni sorununun dönüm noktası olarak kabul edilmektedir.¹

Rusya'nın baskısıyla, Anadolu'nun çoğunlukla doğu bölgelerinde yaşayan 'Ermenilerin Kürt ve Çerkez nüfusundan korunması' ibaresi antlaşmaların önemli kısmını oluşturmuş ve uluslararası toplumda Fransa ve İngiltere'nin de Hristiyan Ermenilerini koruma gibi "sorumlulukları" ortaya çıkmıştır. Aslında tüm bunlar stratejik açıdan önemli jeopolitik coğrafyada bulunan Osmanlı devletini zayıflatmak ve devlet içerisinde mevcut azınlıklar arasında milliyetçilik tohumu yaymakla İslam dünyasını parçalama sürecini hızlandırmayı amaçlamıştır. Çar Rusya'sının çabaları sonucu ortaya çıkan *Doğu meselesi* Osmanlı'nın zayıflama ve yıkılma sürecini de hızlandırdı.² Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı'nın doğu topraklarında bulunan Ermenilerin büyük çoğunluğunun Rusya için casusluk faaliyetlerinde bulunmaları ve isyanlar çıkarmaları nedeniyle gerçekleştirilen zorunlu göç, Rusya ve Batı dünyasının literatürüne Ermeni soykırımı olarak geçti. Bu aslında bir milletin yok edilmesini amaçlamış bir politika değil, doğudan gelen Rusya tehlikesini ve toprağın bütünlüğünün korunmasını hedeflemiş bir adımdı. *Günümüze kadar bunu Türkiye aleyhinde kullanan yabancı devletler aslında 20. yüzyıl başlarından itibaren Ermenilerin Osmanlı ve Azerbaycan'da gerçekleştirdiği katliamları görmezden gelmektedirler.*

Kafkasya'nın 18. yüzyılın başlarından itibaren Rusya tarafından işgali sonrasında bölgede sadece savaşlar değil, etnik soykı-

(1) Temuçin F. Ertan, "Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu", *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt II, Sayı 2, Güz 2000, ss.209-225

(2) Ramazan Çalık, *Alman Kaynaklarına Göre II Abdülhamit Döneminde Ermeni Olayları*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri Yayınları, 2000, s.36

rımlar dönemi de başlamış oldu. Bölgedeki Müslüman nüfusun çoğunluğundan rahatsız olan Çar Rusya'sı kendisine itaat edecek ve diğer yerel halklara karşı Ermenileri kullanma amaçlı politika yürütmeye başladı. Bunu Hristiyan birliği adı altında gerçekleştiren Rusya, özellikle Güney Kafkasya'ya Ermenilerin göç ettirilmesini gerçekleştirdi. Güney Kafkasya'ya Ermeniler özellikle İran ve Osmanlı topraklarından göç ettirilmekteydiler. 1916 yılında Ermeni yazar İshanyan'ın *Kafkasya Halkları* eserinde, Ermenilerin ana yurtlarının Kafkasya değil, Küçük Asya olduğu belirtilmekteydi.³

1828 yılında Rusya ve İran arasında Kuzey ve Güney olarak Azerbaycan'ın ikiye parçalanmasına neden olan Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, işgal öncesinde etnik Azeri Türklerinin yönetiminde olan Nahçıvan ve İrevan hanlıklarının yönetim şeklinin değiştirilmesi ile ilgili Çar I. Nikolay'ın kararıyla bölgede bugüne kadar devam eden sorunların çıkmasına neden olan politik adım oldu. 21 Mart 1828 tarihli kararnamede her iki hanlığın ait olduğu geçici *Ermeni vilayeti* oluşturulması belirtilmekteydi.⁴

O dönemin büyük güçleri olan Osmanlı ve İran için jeostratejik anlam taşıyan bir bölgede Hristiyan devletini kurmak Çar Rusya'sı için de önem taşımaktaydı. Bunu başarmakla Rusya, Osmanlı ile savaşında da önemli bir hamle yapmış olacaktı. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki mevcut sorunun kaynaklandığı Karabağ bölgesinin *Ermenileştirilmesi* süreci o dönemden itibaren hızla artmaya başladı. 1849 yılına kadar mevcut olan Ermeni vilayeti daha sonra *Eri- van Guberniyası* olarak değiştirildi.

I. Petro'nun işgalleri dönemine kadar Osmanlı ve Safevi Türk devletlerinde bulunan Ermeni azınlığı liderlerinin, tacirlerin ve Ermeni Gregoryen kilisesinin 1678 yılında İsfahan toplantısı önemli bir gelişme olarak görülebilir.⁵ Avrupa devletlerinden İslam dev-

letlerine yeni bir haçlı seferi düzenlenmesi çağrısında bulunan Ermeniler, bölgede işgalci politika yürütmeyi hedefleyen I. Petro'nun dikkatini çekebildiler. Ermenilerin *Büyük Ermenistan* hayallerini gerçekleştirmek niyetlerinin başlangıcı da bu tarihe dayanmaktadır. Büyük Ermenistan haritasının ilk defa olarak 1701 yılında Bavyera eyaletinden gelen İzrail Oriya isimli bir Ermeni tarafından I. Petro'ya sunulduğu bilinmektedir.⁶ İzrail Oriya'nın I. Petro'ya sunduğu planda Rus ordusunun yardımı ile İrevan, Nahçıvan, Şamahı ve Tebriz'in Türklerden "kurtuluşu", Osmanlı ve İran topraklarının ele geçirilmesini Büyük Ermenistan kurma yolunda küçücük bir adım olarak görmekteydi. Kafkasya'ya göz diken I. Petro için bu anlamda Ermenilerin "yardımından" istifade etmekle amacına ulaşmak en doğru strateji olarak belirlenmiştir.⁷

1724 yılında I. Petro'nun imzaladığı fermanla; Ermenilerin, Azerbaycan'ın Bakü ve Derbent başta olmak üzere Hazar Denizi kıyılarında yerleştirilmesi belirtilmiştir.⁸ Amaç olarak, Petro'nun planlarının büyük bir kısmını oluşturan Hazar Denizi'nden Basra Körfezine kadar bölgenin işgali sonrası Hazar Denizi sahilinde Hristiyan devleti kurulması ve bu devlete Osmanlı ve İran'dan getirilecek Ermenilerin yerleştirilmesi dahildi. I. Petro'nun amacının fermanla da belirtildiği gibi yerel Müslüman halkın göç ettirilmesi ve Hristiyan Ermenilerin o topraklara yerleştirilmesi idi. Fakat I. Petro'nun Kafkasya'yı işgalleri sırasında yaşadığı yenilgiler Rusya İmparatorluğu'nun planlarının o dönem gerçekleşmesine izin vermedi. Rusya'nın hamiliğinde bulunan Ermeniler, 18.yüzyılda şimdiki Azerbaycan toprakları üzerinde bulunan

(3) B.İshanyan, *Kafkasya Halkları* (Народности Кавказа), Petrograd, 1916, s.18

(4) Allahverdiev, Kenan, "The Nagorno-Karabakh Conflict in the Context of Retrospective Ethno-Geopolitics", *Central Asia and the Caucasus: Journal of Social and Political Studies*, No. 1 (55), 2009, s. 69

(5) Asef Zeynal, "Ermenilerin Kafkasya'ya Yerleştirilmesinin Tarihçesi", Erisim tarihi: 17 Eylül 2014, <http://1905.az/ermenileri-kafkasyaya-yerlestirilmesinin-tarihcesi/?lang=tr>

(6) Asker Abdullayev, *Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı tecavüzü tarihinden bazı makamlar*, Bakü, 2011

(7) a.g.e

Türk hanlıklarını işgal eden Rus orduları sa-
fında bulundular.

Ermenilere hamilik politikası I. Pet-
ro'dan sonra 1726 yılında I. Katerina ve 1768
yılında II. Katerina dönemlerinde imzala-
nan fermanlarla de devam ettirildi.⁹ Nisan
1796'da Kafkasya'da Azerbaycan toprakla-
rının işgali politikasını sürdüren Rusya'nın
gerçek amacını Ermeni Başpiskoposu İosif
Argutinski Ermenileri Müslümanların zul-
münden kurtuluşu şeklinde yorumlamıştı.¹⁰
Kendi politikasını Hristiyan-Müslüman ça-
tışması üzerine kurarak Ermenilere yardım
eden Rusya, kısa süre içerisinde Azerbay-
can topraklarına büyük sayıda Ermeni ailesi
yerleştirmeyi başardı. Bu göç politikalarının
önemli hedefi Karabağ ve çevresindeki böl-
geler olmuştur. Çar I. Aleksandr döneminde
Rusya'nın Kafkasya saldırıları nihai hedefine
ulaşmış oldu. 1827 yılında İrevan hanlığının
işgalinin gerçekleşmesiyle bugün hâlâ mevcut
olan Karabağ faciasına zemin hazırlandı. İşgal
sonrası İrevan'da bulunan caminin Hristiyan
kilisesine dönüştürülmesi Çar I. Nikolay'ın
fermanı ile gerçekleştirildi.¹¹

Rusya-İran savaşları sonrasında Gü-
listan ve Türkmençay antlaşmaları ile Azer-
baycan'ın işgalini tamamlayan Rusya impa-
ratorluğu, Türkmençay antlaşmasının so-
nucu olarak 40 bin Ermeni'nin Azerbaycan
topraklarına yerleştirilmesini kararlaştırdı.¹²
Daha sonra 1829 yılında Edirne Antlaşması
ile Osmanlı topraklarından yaklaşık 90 bin
Ermeni'nin Azerbaycan'a göç ettirilmesine
karar verildi. Rusya hamiliğinde Ermeni göçü
politikası, Azerbaycan toprakları üzerinde
Ermeni Devletinin kurulmasını amaçlamak-
taydı.¹³ Ermenilerin Azerbaycan topraklarına
göç ettirilmesi aynı zamanda Rusya İmpara-
torluğu'nun Osmanlı İmparatorluğu ile sınır
bölgede kendisinin kontrolünde tampon böl-
ge oluşturma amacının da bir parçası olmak-
taydı.

Daha sonra Bolşevik Rusya'sı dö-
neminde de Ermeni-Rus işbirliği gelişerek

Azerbaycan ve Türkiye toprakları üzerinde
devlet kurma girişimleri devam ettirildi. Türk
dünyasına karşı Ermeni-Rus birliğinin oluş-
masının önemli nedenlerinden biri mutlaka
Rusya'nın Kafkasya'da gerçekleştirdiği işgal-
cilik planlarını sürdürmek amaçlıydı. Hristi-
yan dayanışması olarak ortaya çıksa da, son-
radan Rusya'nın işgalcilik stratejisi Kafkasya
ve Türkiye arasında Çin duvarına benzer
Ermeni Seddi oluşturmayı amaçlamaktaydı.
Rusya'nın kendi kontrolünde bulunacak Er-
meni Devleti, Kafkasya'daki Türk halklarının
Türkiye ile ilişkisini ve bölgedeki Türkiye'nin
nüfuzunu ortadan kaldıracaktı.¹⁴

Ermenilerin Milliyetçi Terör Teşkilatları ve Türklere Karşı Uygulanan Katliamlar

Bahsi geçen Ayastefanos ve Berlin
Kongresi antlaşmaları sonrasında Osmanlı
topraklarında Ermenilerin milliyetçi terör ör-
gütlerinin kurulması süreci hızlanmaya başla-
dı. Dikkat edilmesi gereken önemli bir husus,
bu örgütlerin Avrupa'nın büyük şehirlerinde
faaliyet göstermiş olmalarıdır. 1885 yılında
Van'da kurulan *Armenakan* adlı ilk milliyet-
çi terör örgütünün nihai amacı Türkiye'nin
doğu topraklarını ele geçirmekle Ermeni
Devleti kurmak şeklinde belirtilmekteydi.
Kısa bir süre içerisinde Armenakan faaliye-
tini İstanbul, Anadolu'nun doğu bölgeleri,
Kafkasya ve ABD'de de genişleterek Osman-
lı devletine karşı dış güçlerin yardımını almak
için lobicilik girişimlerinde bulundu. Aynı za-
manda Osmanlı toprakları içerisinde isyancı
silahlı birlikler kurarak, Müslüman Türk ve
Kürtlere karşı terör gerçekleştirme eylemle-

(8) Tofig Kocharly, *Armenian Deception*, Baku, 2004, s.16

(9) Mirza Bala Mehmetzade, *Ermeniler ve İran*, Ankara: Şafak Mat-
baa, 1994, s.19

(10) Asker Abdullayev, *Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı tecavüzü tari-
hinden bazı makamlar*, Bakü, 2011, s.26

(11) a.g.e., s.28

(12) Frederik Coene, *The Caucasus. An Introduction*, Routledge, 2010,
s.126

(13) Institut Istoriı (Tarih Enstitüsü) (Akademia Nauk SSRI) (eds.)
The Colonial Policy of Russian Tsarism in Azerbaijan (1820s-60s), 2
ciltli, Moskova ve Leningrad, 1937, ss.311-314

(14) Mirze Bala Mehmetzade, *Köylü barekâtı-Lenin Milli Siyaseti*,
Bakü, 2007, ss.36-37

rinde bulundular. Daha sonra Hınçak¹⁵ ve Daşnaksütyun¹⁶ gibi örgütlerin kurulmasıyla Armenakan örgütünün faaliyeti zayıfladı. Yeni kurulan örgütlerle de Ermeniler Osmanlı ve daha sonra Azerbaycan'da günümüze kadar devam eden terör eylemleri gerçekleştirmeye başladılar. Kısa süre içerisinde Hınçak'ın Rusya'da 36 yerel örgüt kolları varken, Osmanlı sınırları içerisinde bu rakam 184'e ulaşmıştı.¹⁷ Çar Rusya'sı askerlerinin rehberliğinde isyancı Ermeni örgütleri tarafından 1890-1892 yıllarında Anadolu'nun doğu illerinde 65 bin Osmanlı Türkü şehit edildi. Çok kısa bir süre içerisinde Ermeniler tarafından isyanlar Erzurum, Van, Samsun, Zeytun (Kilikya) gibi Anadolu'nun birçok doğu illerinde etkisini göstermekteydi.

1890'da Daşnaksütyun adlı örgütün oluşmasıyla Ermenilerin faaliyeti ve Türk topraklarında Hristiyan Ermeni Devleti kurma girişimleri daha gerçekçi olmaya başladı. Politik amaç olarak Azerbaycan ve Gürcistan'dan Nahçıvan, Karabağ, Borçalı bölgeleri ve Doğu Anadolu toprakları üzerinde bir Ermeni Devletinin kurulması, örgütün programında belirtilmekteydi.¹⁸ Bunun için, tek Osmanlı sınırları içerisinde değil, dış güçlerden yardım almak amaçlı ve kendi haksız niyetlerine hak kazanmak için propaganda faaliyetlerini, bastırdıkları *Droşak* (Bayrak) gazetesi üzerinden devam ettirmektedirler. Kuruluşundan sonraki dönemde örgütün faaliyeti genişleyerek, Rusya'da 2311 ve Osmanlı'da 693 özerk şubeleri mevcuttu ve bunlar arasında özel amaçlı kurulan *Kızıl Hac*, *Terörcü Faaliyet Komitesi*, *Vabime Örgütü* ve diğer adlarla kolları faaliyet göstermekteydi.¹⁹ 1896 tarihinde Daşnak teröristleri tarafından organize edilen ve Van'da bulunan Rusya Elçisi General Mayevski önderliğinde gerçekleşen katliam bir sıra Batılı diplomat tarafından kendi ülkelerine Ermenilerin Türklere yaptığı zulüm şeklinde iletildiyse de, Osmanlı'nın zayıflatılması peşinde koşan Batılı Hristiyan devletlerinin Ermeni hamiliği politikası izlenmeye devam etmekteydi.

Ermeni Katolikosu V Gevork tarafından Rus Çar'ından Osmanlı'da bulunan Ermeni azınlığı için özerklik istenmesi ricası daha sonradan *Denizden-denize büyük Ermenistan* kurumak hayalleri şeklinde değişti. Daşnaklar tarafından 1905 yılında Rusya imparatorluğunun yardımıyla kendi devletlerini kurmak için başlatılan ideolojik politika Çar Rusya'sının zayıflamasıyla gerçekleşemedi. Fakat 1905-06 yılları Ermeni teröristlerinin Kafkasya'da ve özellikle Azerbaycan topraklarında Müslüman Türklere karşı ilk geniş çaplı bir katliam olarak geçti. Bakü, Şuşa, Nahçıvan, Gence, İrevan ve Tiflis'te gerçekleştirilen bu katliamlar Rus Çar'ının yerel temsilcisi Voronsov-Daşkov'un Ermenilere verdiği yardımlarla daha trajik hal almış oldu. Voronsov-Daşkov kendi amellerini Çar II. Nikolay'a yazmış olduğu mektubunda I. Petro'dan gelen Ermeni hamiliğine sadık olmak ve Osmanlı-Rus savaşlarında Ermenilerin Türklere aleyhine faaliyetlerini mükâfatlandırmak şeklinde anlatılmaktaydı.²⁰

I. Dünya Savaşı başladığında Ermeni hamiliği Antanta devletlerinin de dikkat merkezinde olmuştur. Burada da en önemli amaç, Osmanlı topraklarını emperyalist Batılı devletler tarafından kendi aralarında paylaşmaktan ibaretti ve bunun için Ermenilerin bir araç olarak kullanılması gerekiyordu. Bu nedenle Antanta devletleri Ermenilere Türkiye topraklarında özerklik ve aynı zamanda Rusya Ermenilerine Anadolu'nun yedi vilayeti ve Kilikya dahil olmakla büyük toprak parçası verilmesi vaadinde bulundular. Son hamlede

- (15) İhtilalci Hınçak Partisi olarak bilinen Hınçak 1887'de A.Nazarbekyan, M.Vartanyan, H.Ohanyan, G. Gafeyan tarafından Cenevre'de kuruldu ve amacı Osmanlı topraklarında Ermeniler arasında devletle karşı isyanlar çıkarmak ve Ermeni devletinin kurulmasına nail olmaktı.
- (16) Ermeni İhtilalci Federasyonu (Daşnaksütyun) 1890'da S. Zoryan, S.Zavaryan ve H. Mikaelyan tarafından kurulmuştur.
- (17) Asker Abdullayev, *Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı tecavüzü tarihinden bazı makamlar*, Bakü, 2011, s.49
- (18) A. Lalayan, "Karşı devrimci Daşnaksütyun ve 1914-1918 yıllarının emperyalist savaşları" (КОНТРРЕВОЛЮЦИОННЫЙ "ДАШНАКЦУТЮН" И ИМПЕРИАЛИСТИЧЕСКАЯ ВОЙНА 1914-1918 гг.), *Devrimci Doğu* dergisi, Sayı 2-3 (36-37), Moskova, 1936, s.77.
- (19) Abdullayev, *Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı tecavüzü tarihinden bazı makamlar*, s.50
- (20) Tadeuş Svetohtovskiy, "Rusya Azerbaycan'ı 1905-1920" (Русский Azerbaydjan 1905-1920), *Hazar dergisi*, Sayı 1, 1990, s.101

Osmanlı ile savaşa Çar Rusya ordusunun katılımı da amaçlanmaktaydı.²¹

Şubat 1917’de gerçekleşen Rusya ihtilali sonrasında Ermeni Daşnaksütyun partisi tarafından Azerbaycan topraklarını işgal ederek *Büyük Ermenistan* veya *Büyük Hayastan*²² kurmak planları tekrar gerçekleştirilmeye başlandı. Osmanlı sınırları içerisinde bunu başaramadıklarından dolayı Ermenilerin dik-kati Güney Kafkasya’da kendi devletlerini kurmak üzerinde kuruldu ve Rusya ihtilalini gerçekleştiren Bolşevikler de onlara bu desteği vermekteydi. *Büyük Hayastan* planları Trabzon ve Karadeniz’den Akdeniz’e kadar, Azerbaycan’ın Gence şehriden Kür nehri kıyısıyla Hazar denizine kadar uzanan coğrafyayı; Zengezur, Karabağ, Nahçıvan ve Güney Azerbaycan’da bulunan Tebriz, Astara, Erdebil, Urmiya, Maku ve Karadağ bölgelerini içermekteydi. Daha sonra Aralık 1918’de ABD Parlamentosu’na Senatör Lodge tarafından sunulan *Büyük Ermenistan hakkında* isimli bir tasarıda kurulacak devlet sınırları “*Türkiye’nin altı vilayeti ve Kilikya’dan oluşan Türkiye Ermenistan’ı; Kafkasya Ermenistan’ı ve Güney Azerbaycan’da bulunan kuzey ve kuzey-batı bölgelerinden oluşan İran Ermenistan’ını*” içermekteydi.²³ Rus askerleri tarafından yardım edilerek Urmiya gölü ve çevresinde bulunan yerel Türk halkına karşı gerçekleştirdikleri soykırım, Daşnaksütyun örgütünün Güney Azerbaycan toprakları üzerinde de Ermeni Devleti yaratmak planlarının bir parçasını oluşturmaktaydı.

Osmanlı’nın ülkenin doğusundaki Erzurum ve Kars’ı Rus-Ermeni işgalinden geri alması sonrasında, Lenin’in de rızasıyla Ermeniler dikkatlerini Azerbaycan’a yönelterek Bakü Sovyet hükümetini kurdular. Mart 1918 tarihinde Bakü’nün Ermeni-Rus askeri birlikleri tarafından işgaliyle yerel halka karşı katliam yapıldı. Mart 1918 tarihinde Azerbaycan sınırları içerisinde Ermeni-Rus askeri birlikleri tarafından gerçekleştirilen katliamlar 14 bin Türkün şehit edilmesi ile sonuçlandı ve tarihe *Bakü Faciası* olarak geçti. Erme-

ni-Rus katliamları daha sonra Azerbaycan’ın diğer bölgelerinde de yapıldı. Bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti Bakü’nün Ermeni işgalinde olmasından dolayı başkenti Gence olarak seçti. Katliamlar Osmanlı ordusunun Azerbaycan’ın daveti üzerine Ermeni-Rus işgalini durdurmak için yardıma gelmesine kadar devam etti. 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü’nün Ermeni-Rus işgalinden kurtulması yardıma gelen Osmanlı sayesinde oldu. Fakat, Birinci Dünya Savaşı Osmanlı’nın varlığına son koyduğu gibi, Azerbaycan’ı da Bolşevik Rusya’sı karşısında yardımsız bıraktı. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin varlığına Nisan 1920 tarihinde Bolşevik Rusya’nın işgaliyle son koyuldu. Azerbaycan toprakları Karabağ ve Zengezur’un Daşnak Ermenistan’a Moskova tarafından hediye edilmesi gerçekleştirildi. Lenin’in imzalamış olduğu bir kararnameyle Azerbaycan’da Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi kuruldu.²⁴ Temmuz 1923 tarihinde oluşturulan Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti ile yetinmeyerek Sovyet Rusya’sı tarafından Nahçıvan’da bulunan Şerur ve Dereleyez bölgeleri, Göyçe gölü sahilleri de Ermenistan’a verildi. Sovyetler döneminde Azerbaycan’a karşı Ermeniler lehine uygulanan diğer bir haksızlık 1948-1953 yıllarında Azeri Türklerinin Ermenistan sınırları içerisinde bulunan tarihi topraklarından çıkarılması oldu.

Osmanlı devletinin Mondros Mütarekesini imzalamasıyla Batı dünyasının Osmanlı’ya karşı 1915 Ermeni göçü olaylarını kendi işgalci politikalarını yasallaştırmak için bir araç olarak kullandığı ortadadır. Sovyetlerde kurulan Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti de Sovyet Rusya’sının yardımından yararlanarak doğu bölgelerinde tekrar katliamlar gerçekleştirmeye ve yeni bir Ermeni Devleti kurmak girişimlerine başlamışlardır. Bu dönemden itibaren Fransa’nın Osmanlı ve Türk

(21) Abdullayev, s.68

(22) Ermeniler kendilerini Hayk ve ülkelerini Hayastan olarak adlandırmaktadır.

(23) Rafail Ahmadi, “Mirza Bala Mammadzade about the reactionary characters of the Armenian ideology and the genocide perpetrated by dashnaks”, *Strateji Teblil*, Sayı 2 (9), s.45

(24) Fazil Zeynalov, *The Nagorno-Karabakh Conflict: Towards a Just Peace or Inevitable War*, Paris: L’Harmattan, 2012, s.184

dünyasına karşı Ermenilere hamilik politikası kendisini göstermeye başlamıştır. Fransa'nın Osmanlı'dan işgal ettiği Çukurova bölgesi, Antep, Maraş ve Urfa'da Ermenilerin 5 bin kişilik jandarma birlikleri oluşturulmuş ve bu birlikler Türkler üzerinde katliamlar yapmışlardır. Ocak 1919'da Paris'te gerçekleşen Barış Konferansı sırasında da Türkiye toprakları üzerinde Ermeni Devleti kurulmasına destek veren devletlerden en önemlisi Fransa idi. 1921 yılında Fransa ordusunun işgal ettiği Türkiye topraklarında yenilgiye uğramaları ve Türkiye ile imzaladıkları antlaşma ile Ermenilere verilmesi amaçlanan Kilikya'dan vazgeçildiği belirtilmişti. Aynı zamanda bu Türkiye topraklarından Ermenistan'a pay verilmesi gibi Fransız talebi geçerliliğini uzun bir süre kaybetmiştir.

Ağustos 1920 tarihli Sevr Anlaşması Ermenilerin Doğu Anadolu topraklarında bir devlet kurması ile ilgili hükmü şart koşmuş, fakat o dönemde TBMM tarafından Anadolu topraklarının bölüştürülmesi ve yeni devletler kurulması kabul edilmemiştir. Aralık 1920 tarihli Gümrü Antlaşması'yla ilk defa olarak Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti Türkiye topraklarına iddia etmekten vaz geçtiğini açıklamıştır. Bu anlaşma 1878'den uluslararası soruna dönüşmüş Ermeni meselesini geçici olsa da sonlandırmış gibi gözükse de, Batılı devletler farklı şekillerde bu konuyu gündemde tutmaya çalışmışlardır. Londra Konferansı'nda Türkiye temsilcilerine ülkenin doğu bölgelerinden Ermenistan'a ayrılacak topraklar için uluslararası komisyon kurulması önerisinde bulunulmuş, fakat Türkiye bu öneriyi kabul etmemiştir. Lozan Konferansı'nda Batı devletlerinin Türkiye toprak bütünlüğüne karşı bir çaba içinde oldukları ve Ermenistan devleti için Kilikya bölgesi dahil olmakla daha geniş toprak elde etmeleri için baskı uyguladığı da görülmektedir. Batı devletlerinin Hristiyan Birliği adı altında kendi baskıcı ve işgalci politikalarını uygulamak için Ermenistan'a denizden çıkış için bir liman verilmesini de talep etmekteydi. Fakat Türkiye Cumhu-

riyeti'nin Batı baskısına karşı taviz vermemek politikası izlemesi ülkenin toprak bütünlüğünün korunması ile sonuçlandı. Aslında Lozan antlaşma metnine Ermenistan'la ilgili herhangi bir maddenin eklenmemesi Türkiye diplomasisinin başarısı olarak görülmekteydi. Bu uzun bir dönem için Ermeni meselesini uluslararası gündemden düşürmüş olsa da, ister Sovyet Rusya isterse de Batılı ülkelerin başkentlerinde Ermeni lobilerinin faaliyetini hızlandırmış ve Ermenilerin 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren faaliyetleri Türkiye üzerine tekrar bir hamle girişimi üzerine kurulmuştur. Muhakkak ki, bu hamle kendi uydurma soykırımlarının 100. yıldönümü için dünya genelinde başlattıkları politik ve diplomatik faaliyetlerden ibarettir.

Soğuk Savaş Sonrasında Rusya ve Fransa'nın Ermenistan Politikaları

Sovyetler Birliği'nin yıkılması sonrasında bağımsızlık kazanan Ermenistan'ın terör ve işgale dayalı devlet politikası yeni bir şekil aldı. Adım-adım Azeri Türklerinin Ermenistan'da varlığını sonlandırmak için geliştirilen politika Sovyetler Birliği'nin yıkılmasının son yıllarında yeni bir toprak iddiası şeklinde ortaya çıktı. 1980'li yılların sonlarında Dağlık Karabağ Özerk Vilayetini tamamen kendi sınırlarına ilave etmek için başlattıkları politika bu defa da Kremlin tarafından Azerbaycan aleyhine desteklendi. Moskova'nın Ermenistan'ın işgalcilik ve Azerileri tarihi topraklarından kovmak politikalarına göz yummakla yaşanan faciaları görmezden geldi. Bu dönem hem de Büyük Hayastan uğrunda Ermenilerin başlattığı 3.dönem olarak da değerlendirilebilir. 1988 yılında 200 bin Azeri Türkünün Ermenistan'dan çıkarılmasıyla Ermeni milliyetçilerinin uzun yıllardır planladıkları *Türkler'siz Ermenistan* hayali gerçekleşmiş oldu. Bağımsızlık yıllarının başlarındaki facialara Rus askerlerinin Ocak 1990'da gerçekleştirdiği katliam ve Rus-Ermeni askeri birliklerinin Dağlık Karabağ'a bağlı Hocalı kentinde Şubat 1992'de gerçekleştirdikleri katliam

eklendi. Rus askerlerinin Ermenilere açıktan sağladığı silah yardımıyla Azerbaycan'a bağlı Dağlık Karabağ vilayeti ve ilaveten yedi bölge işgal edildi. Ermenistan'ın tarihsel sorunları bulunan Azerbaycan ve Türkiye ile ilişkileri uyguladığı mütecaviz politikalarından dolayı bulunmamaktadır. I. Petro döneminden başlayarak izlenen politika sonucunda Azerbaycan topraklarında Çar Rusya'sı, Sovyet Rusya'sı ve en son bağımsızlık sonrasında Rusya devleti tarafından Ermeni Devletinin kurulması ve topraklarının işgal sonucu genişletilmesi amaçlı politik çizgi yürütülmektedir. İrevan Guberniyası, Zengezur, Sherur-Dereleyez ve en son Dağlık Karabağ bölgeleri işgal sonrası Ermenistan'ın kontrolüne geçmiştir.

Güney Kafkasya'da sadece Ermenistan topraklarında Rusya askeri üssünün bulunması ve Ermenistan-Türkiye sınırının Rus askerleri tarafından korunması da Kremlin'in hamilik politikasının bir örneğidir. Ermenistan toplumunda Türk nefreti ideolojisini geliştirerek ve gündemde tutmakla, devleti kendine bağımlı hale getiren Kremlin bölgedeki politikalarını genişleterek Türkiye'nin nüfuzunun artmasını önlemeye çalışmaktadır. 1990'ların başında Azerbaycan-Ermenistan arasında yaşanan savaş sırasında da politik ve askeri olarak ikinciye savunan Rusya, Ermeni sorunundan dolayı Osmanlı'nın iç işlerine karışmak politikasını Azerbaycan'a karşı uygulamaya devam etmektedir.

Fransa'nın devamlı olarak uydurma soykırımı kendi parlamentosunda müzakereye çıkartması da, Fransa'nın Türkiye'ye olan tavrı ve ya nefret duygusunun Ermeni meselesini alet edinerek gösterilmesi şeklinde algılanabilir. Son 15 yıl içerisinde Fransa Parlamentosu'nda özellikle seçimler öncesinde Ermeni soykırım iddialarının gündeme getirilmesinin Fransa'daki Ermeni diasporasının oyunu kazanmaya yönelik bir politika olduğu ortadadır. Aslında Fransa'nın tarih boyunca Ermenistan'ı savunan politikalar izlemiş olmasından dolayı bu kararı olağan kar-

şılamağ gerekir. Özellikle Fransa Cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy döneminde Türkiye ile ilişkilerde sık-sık sorunlar yaşanmaktaydı. Ancak, bunun sebebi sadece Fransa'daki Ermeni diasporasının oylarını kazanma endişesinden kaynaklanmamaktadır. Fransa'nın Türkiye'nin AB'ye üyeliğine karşı politika izlemesinin ve ilişkileri sık-sık krize sokmasının arkasında büyük oranda Fransa'nın genel olarak Türkiye'nin son yıllarda izlediği aktif dış politikasından, uluslararası arenada artan öneminden ve bölgesel liderlik imajının güçlenmesinden duyduğu endişe önemli rol oynamaktadır.

Dağlık Karabağ sorununun çözümü için AGİT Minsk Grubu'nun üç eş başkanından biri olan Fransa'nın bu konuda yanlı tavrı da, kendisinin objektif arabulucu misyonuna gölge düşürmektedir. Zaten, Fransa ve Rusya Ermeni lobisinin faal olduğu iki önemli ülkedir ve bu ülkelerin Ermeni hamiliğinin nedenini anlamak zor değildir. Daha ilk zamanlarda Fransa'nın Minsk Grubu'na eş başkan olmasına karşı olan Azerbaycan, sonradan Paris'in Dağlık Karabağ sorunda arabuluculuğunu kabul etmişti. O dönemin Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in 1997 senesinde Fransa ziyareti sırasında Cumhurbaşkanı Jacques Chirac'a ülkesinin Ermeni yanlısı yaklaşımlarından dolayı Minsk grubu eş başkanı olmasına karşı olduğunu bildirmiştir.²⁵ Jacques Chirac ise Haydar Aliyev'i Fransa'nın sorunun çözümünde objektif bir politika yürüteceğine ikna etmiştir. Ama Fransa, diğer eş başkan ülkeler Rusya ve ABD gibi, sorunun objektif çözümünden ziyade Ermenistan'ın çıkarlarının korunması amaçlı bir politika izlemektedir.

14 Mart 2008 tarihli Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 62. toplantısında 7'ye karşı 39 oyla kabul edilen "Azerbaycan'ın İşgal

(25) "Azerbaycan Eski Devlet Müşaviri Fransa'nın Minsk Grubu'ndan, Total şirketinin Hazar'dan kovulmasını öneriyor" ("Бывший госсоветник Азербайджана предлагает изгнать Францию из МГ ОБСЕ, а компанию Total с Каспия"), *Regnum*, 21 Aralık 2011, Erişim tarihi: 16 Eylül 2014, <http://regnum.ru/news/fd-abroad/turkey/1482285.html>

Edilmiş Topraklarında Son Durum” isimli kanun tasarısının oylanması sırasında, ABD ve Rusya’nın yaptığı gibi, Fransa’nın da Ermeni yanlısı tutumunu anlamak zor değildir. Minsk Grubu eş başkanları bu tasarının aleyhine oy kullanmışlar ve ayrıca, tasarının Genel Kurul’da müzakereye çıkarılmaması için Bakü’ye fikrinden vazgeçirme ve baskı politikası uygulamışlardı. Buna rağmen Genel Kurul’da kabul edilen kanun, uluslararası hukuk prensipleri doğrultusunda Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünün tanınmasını, koşulsuz ve derhal Ermenistan ordusunun işgal altındaki topraklardan çekilmesini beyan ediyordu. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı her üç ülkeye de oylama sırasında tasarının aleyhine oy kullandıkları için itirazını ifade ederek, ilişkilerini yeniden gözden geçirebileceği uyarısında bulunmuştu. Minsk Grubu eş başkanları “hayır” oyu kullanmalarına gerekçe olarak Dağlık Karabağ sorununun çözümü görevinin kendilerinde olmasını ve sorunun BM Genel Kurulu’nda müzakereye çıkarılmasını uygun bulmadıklarını göstermişlerdi. Minsk Grubu eş başkanı olan ülkelerin izlediği bu apaçık çifte standart politikası halen Ermenistan’ın işgal ettiği topraklardan çıkmasının önünde engel teşkil etmektedir.

2010 senesinde yeniden BM Genel Kurulu’nun 64. toplantısında tartışmaya çıkarılması amaçlanan *“İşgal Altındaki Azerbaycan Topraklarında Son Durum”* başlıklı yasa tasarısına, Minsk Grubu üyeleri yeniden karşı çıkmışlardır. Bakü, AGİT’in bölgeye yeni bir inceleme heyeti göndermesi karşılığında tasarının Genel Kurul’un gündeminden çıkarılmasına ikna edilebilmiştir. Aslında Ermeniler tarafından toprakları işgal edilen Azerbaycan’da mevcut olan yaklaşık bir milyon mültecinin haklarının korunmasına hiçbir katkıda bulunmak istemeyen Rusya ve Fransa gibi diğer Batılı devletler için *Ermeni meselesi* ideolojik olarak Türk dünyasına karşı kullanılmak için düşünülen oyunun bir parçasıdır.

Sonuç

Tarihte olduğu gibi günümüzde de Ermenistan Türkiye ve Azerbaycan’a karşı uygulanan politikalarda büyük güçlerin aletine dönüşmüştür. 1990’ların başında Azerbaycan’ın topraklarını işgal etme politikasını devam ettiren Ermenistan, Türkiye’ye karşı da uydurma soykırım iddiaları ve toprak taleplerini sürdürmektedir. Uluslararası hukukun çiğnendiği günümüzde, Azeri ve Türk halklarına karşı Ermeniler tarafından yapılan soykırımlar unutulmuş, hiçbiri ispat edilemeyen sahte belgelere dayanılmakta ve 100 sene öncesinde gerçekleşen olayları soykırım diye adlandırarak Türkiye’ye baskı uygulanmaya çalışılmaktadır.

I. Petro döneminden başlayarak Azerbaycan ve Türkiye toprakları üzerinde Hristiyan Ermeni Devleti kurulması politikasının günümüzde ortaya çıkardığı sorunların neden olduğu facialar, daha uzun yıllar etkisini sürdürecektir. 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında Rusya, Osmanlı topraklarında Ermeni Özerk Bölgesi oluşturmakla kendisinin Akdeniz’e ulaşmak hedeflerini gerçekleştirmek istiyordu. Bu istek Rusların İstanbul’daki Büyükelçilik Müşaviri Gulkeviç tarafından yazılan mektupta da net bir şekilde ifade edilmekteydi. Sovyetler Birliği’nin yıkılmasından sonraki dönemde Rusya’nın Ermeni hamiliğinin önemli nedenlerinden biri de Güney Kafkasya’yı kendi kontrolünde bulundurmak istemesi ve bunun için de Azerbaycan’ın topraklarını işgal ederek devamlı bir şekilde varlığını bölgeden çekmek istememesidir.

Bugün Ermenilerin eliyle Türk dünyasına karşı yaşatılan facialarda sadece Batı dünyasını eleştirmek yetmez. Bir o kadar, kendi hatalarımızdan da ders almaya çalışmamız lazımdır. 1918 yılı Mayıs ayı sonlarına doğru Azerbaycan tarafından tarihi Azeri Türklerinin toprağı olan İrevan’ın şimdiki Ermenistan’a hediye edilmesi ve daha sonralar Nahçıvan’ın bir kısmı, Göyçe vilayeti, Vedicbasar, Zengibasar ve Zengezur gibi bölgele-

rin Ermenistan'a verilmesi en büyük politik ve diplomatik hata olarak bugün karşımıza çıkmaktadır. Büyük Hayastan hayalleri için, Ermeniler bu topraklarla yetinmeyerek, daha fazla toprak elde etmenin peşinde koşmakla Azerbaycan'la savaşı sürdürmek için çaba göstermiş ve 1990'ların başlarında Rusya ve Batı dünyası tarafından desteklenen Ermenistan, Azerbaycan topraklarının %20'sini işgal etmeyi başarmıştır. Hayalleri olan Dağlık Karabağ'ı işgal etmekle kendi kontrolünde bulunduran Ermenistan'ın sıradaki hamlesi kendilerinin uydurdukları sahte soykırımlarının 100. yıldönümüne hediye olarak Türkiye'den toprak koparmak üzerine kurulmuştur.

Maalesef mevcut dünya düzeninde birçok Hristiyan devletinin Türk-İslam dünyasına karşı sergilemiş olduğu nefret dolu politikalar, günümüzde olduğu gibi gelecekte de devam edecektir. Bu nedenle Ermeni sorununun çözümü için verilen taviz bir fayda sağlamayacaktır. Dış güçlerin Türkiye ve Azerbaycan'a karşı kullandıkları *Ermeni silahı* farklı şekillerde ortaya çıkacaktır. 20. yüzyıl sonlarına doğru Ermeni-Rus işgalcileri tarafından Azeri Türklerine karşı gerçekleştirilen Hocalı katliamına ve Azerbaycan topraklarının işgali gerçeğine yasal çerçevede yaklaşmaktan uzak duran devletlerin; uydurma soykırımı ortaya atmakla gerçek yüzleri de ortaya çıkmaktadırlar. Bunun karşı tedbirini almak için, Türkiye-Azerbaycan Birliğini her alanda geliştirmek ve uluslararası toplumda bu yalanların karşısına gerçekleri koymak için ortak faaliyetler üretilmelidir. Rusya'nın bu konuyla ilgili politik çizgisinin de I. Petrov vasiyetnamesi üzerinde devam ettiğini dikkate alırsak, Ermeni meselesinin Türkiye ve Azerbaycan için daha çok kafa yoracak bir konu olacağını tahmin etmek zor değildir.

Bibliyografya

Abdullayev, Asker, *Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı tecavüzü tarihinden bazı makamlar*, Bakü, 2011.

Ahmadli, Rafail, "Mirza Bala Mammadzade about the reactionary characters of the Armenian ideology and the genocide perpetrated by dashnaks", *Strateji Teblil*, Sayı 2 (9), 2014, ss.39-53

Allahverdiev, Kenan, "The Nagorno-Karabakh Conflict in the Context of Retrospective Ethno-Geopolitics", *Central Asia and the Caucasus: Journal of Social and Political Studies*, No. 1 (55), 2009

"Azerbaycan Eski Devlet Müşaviri Fransa'nın Minsk Grubu'ndan, Total şirketinin Hazar'dan kovulmasını öneriyor" ("Бывший госсоветник Азербайджана предлагает изгнать Францию из МГ ОБСЕ, а компанию Total с Каспия"), *Regnum*, 21 Ağalık 2011, Erişim tarihi: 16 Eylül 2014, <http://regnum.ru/news/fd-abroad/turkey/1482285.html>

Coene, Frederik, *The Caucasus. An Introduction*, Routledge, 2010

Çalık, Ramazan, *Alman Kaynaklarına Göre II Abdülbamit Döneminde Ermeni Olayları*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri Yayınları, 2000

Institut Istorii (Tarih Enstitüsü) (Akademia Nauk SSRI) (eds.) *The Colonial Policy of Russian Tsarism in Azerbaijan (1820s-60s)*, 2 ciltli, Moskova ve Leningrad, 1937

İşhanyan, B., *Kafkasya Halkları* (Народности Кавказа), Petrograd, 1916

Kocharly, Tofiq, *Armenian Deception*, Baku, 2004

Lalayan, A., "Karşı devrimci Dasnaksüt-yun ve 1914-1918 yıllarının emperyalist savaşları" (КОНТРЕВОЛЮЦИОННЫЙ "ДАШНАКЦУТИОН" И ИМПЕРИАЛИСТИЧЕСКАЯ ВОЙНА 1914-1918 гг.), *Devrimci Doğu* dergisi, Sayı 2-3 (36-37), Moskova, 1936, ss.76-99.

Mehmetzade, Mirze Bala, *Ermeniler ve İran*, Ankara: Şafak Matbaa, 1994

Mehmetzade, Mirze Bala, *Köylü harekâtı-Lenin Milli Siyaseti*, Bakü, 2007

Sventohovskiy, Tadeuş, "Rusya Azerbaycan'ı 1905-1920" (Русский Азербайджан 1905-1920), *Hazar dergisi*, Sayı 1, 1990

Temuçin F. Ertan, "Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu", *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt II, Sayı 2, Güz 2000, ss.209-225

Wright John, Goldenberg Suzanne, and Richard Schofield (eds.), *Transcaucasian Boundaries*, Taylor & Francis, The SOAS/GRC Geopolitics Series 4, 2005.

Zeynal, Asef, "Ermenilerin Kafkasya'ya Yerleştirilmesinin Tarihçesi", Erisim tarihi: 17 Eylül 2014, <http://1905.az/ermenileri-kafkasyaya-yerlestirilmesi-nin-tarihcesi/?lang=tr>

Zeynalov, Fazil, *The Nagorno-Karabakh Conflict: Towards a Just Peace or Inevitable War*, Paris: L'Harmattan, 2012